

Het archief van C. Julius Agrippinus en het zogenaamde "Drusilla-proces": een onopgeloste zaak

door

Karolien GEENS

Abstract

This contribution deals with the archive of Julius Agrippinus, soldier of Karanis (2d century AD). Since the archive has been found in clandestine excavations, it has to be reconstructed on the basis of the contents of the papyri. Most documents deal with the so-called "Drusilla-lawsuit". Between 119 and 128/9 AD, Agrippianus, father of Agrippinus, made various loans to Apollinarius, which were secured by hypothecs on pieces of land owned by Apollinarius. Both were in Upper-Egypt at that time, probably on a military posting. When Apollinarius was unable to repay, Agrippianus seized the pieces of land. After her husband's death, Drusilla started a lawsuit against Agrippianus for the surrender of the land. When Agrippianus died, Drusilla continued to sue his son Agrippinus. The legal proceedings dragged on until at least 147 AD.

In de tweede eeuw n.Chr. vond in Romeins Egypte het zogenaamde "Drusilla-proces" plaats. De betrokken partijen in dit proces zijn de Romeinse vrouw Tertia Drusilla en haar kinderen aan de ene kant en de soldaat Gaius Julius Agrippinus en zijn vader Agrippianus aan de andere kant. Van deze laatste twee is een papyrusarchief van zo'n twintigtal teksten bewaard, waarin het Drusilla-proces een overheersende rol speelt.

1. INLEIDING: ARCHIEVEN EN ARCHIEFSTUDIE

1.1. Terminologie

Juristen, mediëvisten en onderzoekers van de eigentijdse geschiedenis gaven bij het begin van de twintigste eeuw een eerder enge invulling aan de term "archief": enkel verzamelingen van documenten afkomstig van een "publiek domein" verdienden naar hun mening onder de term "archieven" gekwalificeerd te worden.

Voor de meeste papyrologen echter – en ik steun hier op de definitie van P.W. Pestman¹ – is een archief “een collectie van documenten (meestal papyri of ostraca, in een zeldzaam geval houten plankjes of loden plaatjes), oorspronkelijk bijeen gebracht *in de Oudheid* door een privaat persoon of personen enerzijds of een publieke instelling anderzijds”. Een groep documenten omtrent dezelfde persoon, familie of instelling, bij elkaar gebracht door *modern* historisch onderzoek, verdient in geen geval de titel archief; hier verkiest men eerder “dossier”².

1.2. *Typologie van archieven*

Men onderscheidt verschillende types van archieven³. In de papyrologie worden die documenten die rechtstreeks afkomstig zijn van een publiek domein (administratie) of geregistreerd zijn in het desbetreffende bureau, *publieke* archieven genoemd⁴. Hiertoe behoren ook de archieven van ambtenaren van elke rang en orde, waarin ambtelijke documenten aan en van de desbetreffende ambtenaar werden bewaard. Vanaf de eerste eeuw n.Chr. waren in elke gouwothofstad in Egypte twee publieke archieven gevestigd⁵: de βιβλιοθήκη τῶν δημοσίων, waar alle publieke documenten werden gedeponeerd (officiële correspondentie, taksrollen, landregisters, censuslijsten, ...), en een afzonderlijk

¹ P.W. PESTMAN, *The New Papyrological Primer*, being the 5th ed. of David and Van Groningen's Papyrological Primer, Leiden, 1990, p. 51; cf. het overzicht van de discussie in A. MARTIN, “Archives privées et cachettes documentaires”, in A. BÜLOW-JACOBSEN (ed.), *Proceedings of the 20th International Congress of Papyrologists. Copenhagen, 23-29 August, 1992*, Copenhagen, 1994 [= MARTIN (1994)], pp. 569-573.

² Cf. MARTIN (1994), pp. 570-571; A. JÖRDENS, “Papyri und private Archive. Ein Diskussionsbeitrag zur papyrologischen Terminologie”, in E. CANTARELLA – G. THÜR (edd.), *Symposion 1997*. (Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte) [Altafiumara, 8.-14. September 1997] (Akten der Gesellschaft für griechische und hellenistische Rechtsgeschichte 13), Köln – Weimar – Wien, 2001, pp. 253-268; G. MESSERI, “Official and Private Archives in the Papyri”, in B.G. MANDILARAS (ed.), *First International Symposium of Archivists. Archival Perspectives in the New Millennium. Cyprus, 4-6 May 2000*, Athens, 2001 [= MESSERI (2001)], p. 61.

³ MARTIN (1994), pp. 569-577; MESSERI (2001), pp. 62-69.

⁴ E. POSNER, *Archives in the Ancient World*, Cambridge (Mass.), 1972, pp. 136-159.

⁵ Cf. W.E.H. COCKLE, “State Archives in Graeco-Roman Egypt from 30 BC to the Reign of Septimius Severus”, *Journal of Egyptian Archaeology* 70 (1984), pp. 106-122; H.J. WOLFF, *Das Recht der griechischen Papyri Ägyptens in der Zeit der Ptolemäer und des Prinzipats*, II. *Organisation und Kontrolle des privaten Rechtsverkehrs* (Handbuch der Altertumswissenschaft 10.5.2), München, 1978, pp. 222-235; F. BURKHALTER, *Archives locales et archives centrales en Égypte romaine*, *Chiron* 20 (1990), pp. 191-216; MESSERI (2001), pp. 66-68; K. MARESCH, “Die Bibliothek der Enkteseon im römischen Ägypten. Überlegungen zur Funktion zentraler Besitzarchive”, *Archiv für Papyrologie* 48 (2002), pp. 233-246.

archief met een register waarin eigendomsverklaringen van individuele personen werden opgetekend om hun rechten als eigenaars of schuldeisers te verzekeren, de βιβλιοθήκη τῶν ἐγκτήσεων (enigszins te vergelijken met ons kadaster). In de hoofdstad Alexandrië bestond een instelling die we als "centraal staatsarchief" kunnen omschrijven. Hier werden de originelen verzameld van de publieke en private documenten die in de gouwhoofdsteden waren opgetekend.

Private archieven zijn afkomstig van een individu, familie of groep van mensen. De twee meest voorkomende zijn archieven van private ondernemers of "businessarchieven" en familiearchieven⁶. Het bekendste voorbeeld van een "businessarchief" is ongetwijfeld het archief van Zenon van Kaunos (derde eeuw v.Chr.). Het bestaat uit meer dan 1700 papyri, die de rol van Zenon als secretaris van de dioikeet Apollonios en later als manager van een groot domein van Apollonios rijkelijk illustreren⁷. *Familiearchieven* lopen vaak over meerdere generaties⁸. Ze bevatten overwegend juridische documenten die de eigendomsrechten van de persoon of familie vastleggen (koop-, pacht- en leencontracten), naast enkele private documenten waarin brieven de belangrijkste plaats innemen⁹. Hoewel het archief van Agrippinus in feite een familiearchief is, aanvankelijk bijgehouden door vader Agrippianus en later door zijn zoon Agrippinus, vormt het toch een speciaal geval omdat men er dit soort documenten juist niet in aantreft (cf. infra).

Veelal is het onderscheid tussen types van archieven niet zo strikt en heeft men te doen met *gemengde* archieven¹⁰: ze zijn *publiek* in zoverre ze verbonden zijn met de archiefhouder in zijn hoedanigheid van publiek functionaris en *privaat* in zoverre ze diens persoonlijke en familiale aangelegenheden betreffen. Het gebeurde vaak dat ambtenaren

⁶ Cf. P.W. PESTMAN, *Familiearchieven uit het land van Pharao*, Zutphen, 1989 [= PESTMAN (1989)].

⁷ Cf. o.a. P.W. PESTMAN met medewerking van W. CLARYSSE – M. KORVER – M. MUSZYNSKI – A. SCHUTGENS – W.J. TAIT – J.K. WINNICKI, *A Guide to the Zenon Archive* (Papyrologica Lugduno-Batava 21), Leiden, 1981; C. ORRIEUX, *Les papyrus de Zénon. L'horizon d'un grec en Égypte au III^e siècle avant J.C.*, Parijs, 1983; C. ORRIEUX, *Zénon de Caunos, parépidèmos et le destin grec* (Centre de recherches d'histoire ancienne 64), Parijs, 1984; W. CLARYSSE – K. VANDORPE, *Zenon, een Grieks manager in de schaduw van de piramiden*, Leuven, 1990, vnl. pp. 23-35.

⁸ Zie bijvoorbeeld het zogenaamde "Drytonarchief" (2^{de} eeuw v.Chr.), met documenten van Dryton, zijn tweede vrouw Apollonia, hun oudste dochter Apollonia alias Senmouthis, haar man en hun kinderen; cf. K. VANDORPE, *The Bilingual Family Archive of Dryton, his Wife Apollonia and their Daughter Senmouthis* (Collectanea Hellenistica 4), Brussel, 2002.

⁹ PESTMAN (1989), pp. 7-8.

¹⁰ MESSERI (2001), pp. 62-63.

op het einde van hun dienstperiode een deel van hun documenten mee naar huis namen en ze temidden van kwitanties, private contracten, brieven en dergelijke bewaarden.

2. HET ARCHIEF VAN GAIUS JULIUS AGRIPPINUS

2.1. *Samenstelling van het archief*

Het archief van Gaius Julius Agrippinus bevat ruim 20 papyri uit de eerste helft van de tweede eeuw n.Chr. Op één Latijnse papyrus na zijn alle Grieks. Hoewel de meeste teksten geen exacte datum bevatten, kan men ze toch via interne criteria – o.a. via de ambtsperiode van de optredende functionarissen – minstens relatief dateren en chronologisch ordenen¹¹.

Papyri die samen als een “gesloten vondst” zijn aangetroffen, bijvoorbeeld in een kruik, in een kast, in elkaar gerold of gebundeld in linnen, behoren tot hetzelfde archief, ook al hebben bepaalde documenten op het eerste gezicht niets met elkaar te maken¹². Helaas is er over de vondstomstandigheden van archieven zelden of nooit iets gekend. Op het einde van de negentiende en begin van de twintigste eeuw werden massa's papyri opgegraven, maar ze werden veelal illegaal ontdekt door lokale opgravers, zijn tijdens opgravingen gestolen of werden door archeologen onvoldoende gedocumenteerd.

De lokale bevolking trachtte zoveel mogelijk geld te slaan uit dergelijke papyrusvondsten. Archieven werden uit elkaar gehaald en in stukken op de antiekmarkt verkocht aan de hoogste bieder. Niet zelden werden papyri met opzet in verschillende fragmenten geknipt om meer winsten op te rijven. Papyri uit één archief en zelfs fragmenten van éénzelfde papyrus kwamen zo in verschillende collecties terecht. Archiefonderzoek begint dan ook vaak met het reconstrueren van een versnipperd archief¹³. Via de zogenaamde “museumarcheologie” onderzoekt men

¹¹ Cf. het overzicht van de teksten in appendix. Mijn chronologie wijkt enigszins af van de (onvolledige) lijst bij P. SCHUBERT, “P.Gen. I 74 et le proces de Drusilla”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 130 (2000), [= SCHUBERT (2000)], pp. 215-217.

¹² PESTMAN (1989), p. 26. Zie bijvoorbeeld de Adlerpapyri (2^{de} eeuw n.Chr.): 70 documenten met betrekking tot één familie, bewaard in een terracotta vaas; cf. E.N. ADLER - J.G. TAIT - F.M. HEICHELHEIM (edd.), *The Adler Papyri, Greek texts* - F.L. GRIFFITH (ed.), *Demotic texts*, Oxford, 1939.

¹³ PESTMAN (1989), p. 10.

nauwkeurig de aankoopgeschiedenis van een tekst en probeert men te achterhalen hoe, wanneer en door wie een tekst in een moderne museumcollectie terecht kwam¹⁴.

Specifieke aankoopgegevens ontbreken in het geval van het Agrippinusarchief; men weet enkel dat ze eind negentiende, begin twintigste eeuw aan het licht zijn gekomen. Ze werden allemaal via lokale antiekhandelaars aangekocht en zijn verspreid geraakt over zes verschillende collecties: British Library, de papyrusverzameling van Aberdeen, Geneve, Berlijn (*BGU*), de Sorbonne en het Alexandrijns Museum. Gegevens over de vindplaats van de papyri zijn evenmin aanwezig; men is echter bijna zeker dat Agrippinus' familie afkomstig was van Karanis (cf. *infra*) en kan er dus van uitgaan dat het archief in die site gevonden is.

2.2. Typologie van de teksten in het archief

Bij gebrek aan archeologische data en aankoopgegevens van de Agrippinuspapyri, zijn we aangewezen op inhoudelijke criteria in de tekst zelf. Het spreekt voor zich dat inhoudelijke criteria minder zekerheid bieden over het al dan niet behoren van een tekst tot een archief dan archeologische criteria, maar in het geval van het Agrippinusarchief is er weinig twijfel.

Het overgrote deel van de teksten van het archief heeft namelijk betrekking op het zogenaamde “Drusilla-proces”, en vormt een duidelijk geheel¹⁵. In elk van deze teksten komt de naam van Agrippinus,

¹⁴ Cf. K. VANDORPE, “Museum Archaeology or How to Reconstruct Pathyris Archives”, in *Acta Demotica. Acts of the Fifth International Conference for Demotists. Pisa, 4th-8th September 1993* (*Egitto e Vicino Oriente* 17 [1994]), pp. 289-300; S. CLACKSON, “Museum Archaeology and Coptic Papyrology: the Bawit Papyri”, in M. IMMERZEEL – J. VAN DER VLIET e.a. (edd.), *Coptic Studies on the Treshold of a New Millenium I. Proceedings of the Seventh International Congress of Coptic Studies. Leiden, 27 August – 2 September 2000* (*Orientalia Lovaniensia Analecta* 133), Leuven – Parijs – Dudley, MA, 2004, pp. 477-490.

¹⁵ Cf. H. MAEHLER, “Neue Dokumente zum Drusilla-Prozess”, in D.H. SAMUEL (ed.), *Proceedings of the Twelfth International Congress of Papyrology, Ann Arbor, 13-17 August 1968* (*American Studies in Papyrology* 7), Toronto, 1970, pp. 263-271 [= MAEHLER (1970)]; H. MAEHLER, “Neues vom Prozess der Drusilla gegen Agrippinus”, in J. MODRZEJEWSKI – D. LIEBS (edd.), *Symposion 1977* (Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte) [Chantilly, 1-4 Juni 1977] (*Akten der Gesellschaft für griechische und hellenistische Rechtsgeschichte* 3), Keulen – Wenen, 1982, pp. 325-333; SCHUBERT (2000); F. MITTHOF, “Soldaten und Veteranen in der Gesellschaft des römischen Ägypten (1.-2. Jh. n. Chr.)”, in G. ALFÖLDY – B. DOBSON – W. ECK (edd.), *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit* (Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien 31), Stuttgart, 2000 [= MITTHOF (2000)], pp. 396-397; H.-A. RUPPRECHT, “Ein Verfahren ohne Ende: Der Prozess der Drusilla”, in I. ANDORLINI – G. BASTIANINI – M. MANFREDI (edd.), *Atti del XXII Congresso Internazionale di Papirologia, Firenze, 23-29 agosto 1998*, II, Firenze, 2001, pp. 1135-1144 [= RUPPRECHT (2001)].

Agrippianus, Drusilla of één van de betrokken juridische instanties voor. De Romeinse vrouw Tertia Drusilla spande rond 135 n.Chr. een proces aan tegen Julius Agrippianus, de vader van Julius Agrippinus. Haar man Valerius Apollinarius had tussen 119 en 128 n.Chr. verschillende sommen geld van Julius Agrippianus geleend. Enkele olijfgaarden in de buurt van Karanis dienden als onderpand. Omdat Apollinarius maar een deel van zijn schulden terugbetaalde, nam Agrippianus de gehypothekeerde gronden in beslag. Na de dood van haar man begint Drusilla echter een rechtzaak tegen Agrippianus om de gronden terug te krijgen.

De meest opvallende tekst met betrekking tot het Drusilla-proces is de zogenaamde Papyrus Cattaoui¹⁶, genoemd naar de Egyptische eigenaar in de negentiende eeuw. Het verso van deze papyrus bevat een ontwerp van een *memorandum* van Agrippinus aan de scheidsrechter Domitius¹⁷. Dit *memorandum* is geschreven in een vrij laat stadium van het proces, herhaalt een groot deel van de voorgeschiedenis van de zaak en vormt zo het basisdocument voor de reconstructie ervan. Het recto van Papyrus Cattaoui bevat zes kolommen met zeven gerechtelijke uitspraken omtrent huwelijken van soldaten en erfrecht van soldatenkinderen¹⁸. Wat deze juridische uitspraken met het proces te maken hebben, zal verder in het artikel worden belicht.

Verder bestaat het archief uit petitie van Agrippianus en Agrippinus aan verscheidene ambtenaren¹⁹, verslagen van rechtszittingen voor de respectieve ambtenaren²⁰, en een fragment van een pleidooi van een advocaat²¹. Alle teksten zijn kopieën of kladversies van de originele documenten, allemaal voor persoonlijk gebruik²²; de originelen zaten in het archief van de desbetreffende ambtenaren en zijn niet bewaard.

Twee rekeningen geven een overzicht van de leningen die Apollinarius van Agrippianus ontving²³; ze werden gebruikt als bewijsmateriaal in de rechtbank. Ten slotte dienen ook een kopie van een Latijnse ambtelijke brief²⁴ en twee private brieven²⁵ vermeld.

¹⁶ B.P. GRENFELL – A.S. HUNT (edd.), "Papyrus Cattaoui. I. The Text", *Archiv für Papyrusforschung* 3 (1906), pp. 55-67; commentaar van P.M. MEYER, "Papyrus Cattaoui. II. Kommentar", *Archiv für Papyrusforschung* 3 (1906), pp. 67-105 [= MEYER (1906)].

¹⁷ *Chrest.Mitt.* 88.

¹⁸ *Chrest.Mitt.* 372.

¹⁹ Agrippianus: SB IV 7367, *P.Aberdeen* 147; Agrippinus: BGU XI 2012-2014.

²⁰ *P.Aberdeen* 17, SB XVI 12555, BGU XI 2014, *Chrest.Mitt.* 87, BGU XI 2070.

²¹ BGU IV 1019.

²² BGU XI 2012 is een samenvatting van een petitie aan de prefect.

²³ *Chrest.Mitt.* 87, kol. II, BGU XI 2070 verso.

²⁴ CEL 175.

²⁵ *P.Gen.* P 74, SB XVI 12556.

Deze teksten vormen een soort “procesarchief” binnen het grotere familiearchief van Agrippinus. Voor de studie van het Romeinse recht is dit een uiterst interessant proces. De partijen doorlopen de verschillende juridische instanties en op die manier wordt duidelijk hoe de complexe machine van het Romeinse rechtssysteem in Egypte in de praktijk werd toegepast²⁶.

Behalve de documenten met betrekking tot het proces, zijn nog twee petitie²⁷, twee private brieven²⁸, een inventarislijst en een leencontract²⁹ aan het archief toegewezen op basis van prosopografische gegevens. Prosopografie vormt een bijzonder hulpmiddel bij de samenstelling van een archief³⁰. De namen Agrippianus en Agrippinus zijn weinig verspreid en laten dus weinig ruimte voor homonymie.

3. GAIUS JULIUS AGRIPPINUS EN ZIJN FAMILIE

Gaius Julius Agrippinus was de zoon van Gaius Julius Agrippianus en Herais. Hij had nog een jongere zus Thermouthis.

Vader Agrippianus kreeg zijn Latijnse naam bij zijn intrede in het leger; zeer waarschijnlijk diende hij bij de hulptroepen van de *Ala Apriana* (cf. infra). Ten laatste in 136 n.Chr. was hij veteraan³² en in 139 overleed hij. Zijn zoon Agrippinus was op dat moment nog jonger dan 25 jaar. Agrippinus werd rond 142 n.Chr. soldaat van de *Legio II Traiana Fortis*. Dit legioen was in Nikopolis bij Alexandrië gestationeerd, waardoor hij zijn woonplaats moest verlaten.

Die woonplaats was naar alle waarschijnlijkheid Karanis, een Egyptisch dorp in het noordelijk deel van de Fajoemoase, een zeer vruchtbare streek in Midden-Egypte, langs de westelijke oever van de Nijl.

²⁶ In G. FOTI-TALAMANCA, *Ricerche sul Processo nell'Egitto greco-romano. II.2. L'introduzione del giudizio* (Pubblicazioni dell'Istituto di diritto romano e dei diritti dell'oriente mediterraneo 75), Milaan, 1984 [= FOTI-TALAMANCA (1984)] en B. ANAGNOSTOU-CAÑAS, *Juge et sentence dans l'Égypte romaine* (Études de philosophie et d'histoire du droit 6), Parijs, 1991 [= ANAGNOSTOU-CAÑAS (1991)], komt het Drusilla-proces uitgebreid aan bod als illustratie van de werking van het Romeinse rechtssysteem in Egypte.

²⁷ *Chrest.Mitt.* 60, *BGU I* 195.

²⁸ *BGU XI* 2129, *P.Bouriant* 23.

²⁹ *PLond.* II 191 en *BGU I* 69; voor deze laatste tekst, cf. infra.

³⁰ Cf. J.-M. CARRIÉ, “The Contribution of Papyri to the Prosopography of the Ancient World: Evaluation and Prospects”, in A. CAMERON, *The Later Roman Empire, Byzantium and Beyond* (Proceedings of the British Academy 118), Oxford, 2003, pp. 73-93.

³² *SB IV* 7367.

De olijfgaarden die Valerius Apollinarius in hypotheek gaf waren gelegen in de vlakte van Psenarpsenesis van het dorp Karanis³³. Agrippinus en zijn familie worden ook vermeld in de takslijsten van Karanis³⁴.

Nadat Grenfell en Hunt in 1895-1896 in Karanis hadden opgegraven, brachten vooral de archeologische campagnes van de universiteit van Michigan (1924-1934)³⁵ een enorm aantal archeologische vondsten aan het licht. De bedoeling was om archeologische gegevens te verzamelen die relevant konden zijn voor de interpretatie van papyri die in massa's op de antiekmarkt waren terechtgekomen bij het begin van de twintigste eeuw. Ondertussen is men erin geslaagd een groot deel van de stad terug te vinden (o.a. twee tempels en een grote graanschuur) en men beschikt over archeologische en tekstuele gegevens van individuele huizen³⁶.

Opvallend veel personen in Karanis zijn betrokken bij het Romeinse leger, hetzij als actief soldaat, hetzij als veteraan. Hun archieven getuigen van een intense economische activiteit van deze soldaten en veteranen³⁷, hoewel vanzelfsprekend vooral de geletterde militairen en diegenen met uitgebreide sociale relaties hierin worden belicht. Ofschoon het Agrippinus-archief geen gewoon familiearchief is en ons dus minder informeert over de leefomstandigheden en sociale relaties van de familie, biedt het toch enig idee van hun economische situatie.

³³ *Chrest.Mitt.* 87, II, 25, 30, 32; *BGU XI* 2070 verso, I, 7, 11, 13.

³⁴ *P.Mich.* IV/1; IV/2.

³⁵ Cf. A.E.R. BOAK – E.E. PETERSON, *Karanis: Topographical and Architectural Report of Excavations during the Seasons 1924-1928*, Ann Arbor, 1931; A.E.R. BOAK (ed.), *Karanis: The Temples, Coin Hoards, Botanical and Zoological Reports, Seasons 1924-1931*, Ann Arbor, 1933; E.M. HUSSELMAN, *Karanis: Excavations of the University of Michigan in Egypt, 1928-1935: Topography and Architecture*, Ann Arbor, 1979; E.K. GAZDA (ed.), *Karanis, An Egyptian Town in Roman Times: Discoveries of the University of Michigan Expedition to Egypt (1924-1935)*, Ann Arbor, 1983. Recentere opgravingen door Egyptische archeologen, cf. S.A.A. EL-NASSERY – G. WAGNER – G. CASTEL, "Un grand bain gréco-romain à Karanis. Fouilles de l'Université du Caire (1972-1975)", *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 76 (1976), pp. 231-275.

³⁶ Cf. P. DAVOLI, *L'archeologia urbana nel Fayyum di età ellenistica e romana* (Missione Congiunta delle Università di Bologna e di Lecce in Egitto. Monografie 1), Napels, 1998, pp. 73-116. Cf. ook P. VAN MINNEN, "House-to-House Enquiries: An Interdisciplinary Approach to Roman Karanis", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 100 (1994), pp. 227-258.

³⁷ Cf. R. ALSTON, *Soldier and Society in Roman Egypt. A Social History*, Londen – New York, 1995 [= ALSTON (1995)], vnl. pp. 117-142; R. ALSTON, "Ties that Bind: Soldiers and Societies", in A. GOLDSWORTHY – I. HAYNES (edd.), *The Roman Army as a Community, Including Papers of a Conference Held at Birkbeck College, University of London on 11-12 January, 1997* (Journal of Roman Archaeology Suppl. 34), Portsmouth, Rhode Island, 1999 [= ALSTON (1999)], pp. 179-186; MITTHOF (2000), pp. 393-404.

Agrippianus was blijkbaar een kapitaalkrchtig man. Hij was in staat aan Valerius Apollinarius, de man van Drusilla, een aantal leningen voor de totale som van 5 talenten en 800 drachmen (d.i. 30800 drachmen) toe te staan, een immens bedrag.

4. VERLOOP VAN HET PROCES EN DE ARGUMENTATIE VAN BEIDE PARTIJEN

4.1. Voorgeschiedenis

Julius Agrippianus leende tussen 119 en 128 n.Chr. verschillende sommen geld uit aan Valerius Apollinarius, de man van Tertia Drusilla. Een aantal stukken olijfgaard in de buurt van Karanis golden als onderpand. Omdat Apollinarius maar een deel van zijn schulden terugbetaalde, nam Agrippianus de olijfgaarden in beslag. Tussen 129 en 135 n.Chr. sterft Apollinarius. Zijn minderjarige kinderen Philippos en een jongere broer wiens naam we niet kennen, erfden. Anthestius Gemellus en Sempronius Sabinus werden aangesteld als hun voogden.

4.2. De aanklacht van Tertia Drusilla

In een petitie van 135 n.Chr. aan de *archidikastes* Asklepiades, een hoge ambtenaar uit Alexandria, horen we voor het eerst van Tertia Drusilla. Ze daagt Agrippianus voor de rechtbank in Alexandrië, tot grote ergernis van deze laatste:

Τερτ[ί]α Δρουσίλλα, γυνή κακοπράγμω[ν], παραλ[ο]γι[σ]αμένη κατήγαγέν με [εἰς ἐπιζ]ητήσεις. κύριε, π[α]ρόντος καιρ[ο]ῦ σ[υ]γκομιδῆς ἀποσπάσ[ασα ...]: “Tertia Drusilla, een boosaardige vrouw, heeft mij, listig als ze is, naar Alexandrië doen komen, heer, en heeft mij op het ogenblik dat de oogstperiode voor de deur stond afgehouden van mijn werk ...”³⁸.

Vanaf dan doorkruist de zaak heel het Romeinse ambtenarenapparaat in Egypte, ook in de letterlijke, geografische betekenis. Het centrale bestuur van Egypte, bekleed door Romeinse *equites*, met aan het hoofd de prefect of provinciegouverneur als vertegenwoordiger van de keizer, had zijn residentie in Alexandrië. De lagere posten op verschillende lokale

³⁸ SB IV 7367.

niveaus, de gouw en het dorp, werden bekleed door Grieken en Egyptenaren³⁹. Eén kenmerk van de Romeinse jurisdictie in Egypte komt zeer duidelijk in het proces naar voor: de partijen probeerden altijd eerst bij de hoogste organen hun zaak aanhangig te maken, door een petitie te sturen aan de prefect of een ander lid van het centraal bestuur, die dan de zaak delegerden naar een lagere ambtenaar, bijvoorbeeld de strateeg, de hoogste burgerlijke gezagvoerder op gouvouveau. Dat is precies het tegenovergestelde van wat vandaag bij ons gebruikelijk is: men dient een rechtzaak aan te vatten bij het laagste gerechtshof en kan dan eventueel in beroep gaan bij een hogere rechtbank.

In haar petitie aan de *archidikastes* Asklepiades, treedt Drusilla op in eigen naam en als vertegenwoordigster van haar minderjarige kinderen. Ze wordt bijgestaan door haar advocaat Kallinikos⁴⁰. De aanklacht is tweevoudig: ze richt zich ten eerste tegen de voogden van haar kinderen, Anthestius Gemellus en Sempronius Sabinus⁴¹, en vervolgens tegen Agrippianus⁴². Drusilla's aanklacht tegen Agrippianus valt uiteen in twee stadia. Aanvankelijk erkent ze de rechten van Agrippianus als schuldeiser niet⁴³. In een volgend stadium zal Drusilla proberen aan te tonen dat zij recht heeft op de gronden. Een deel ervan immers – zo

³⁹ R.A. BRUNT, "The Administrators of Roman Egypt", *Journal of Roman Studies* 65 (1975), pp. 124-147; H. TEMPORINI (ed.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* [= ANRW] II.10.1: *Politische Geschichte (Provinzen und Randvölker: Afrika mit Ägypten)*, Berlijn – New York, 1988, passim; ANAGOSTOU-CAÑAS (1991); G. HUSSON – D. VALBELLE, *L'État et les institutions en Égypte des premiers pharaons aux empereurs romains*, Parijs, 1992.

⁴⁰ *Chrest.Mitt.* 88, I, 15-16; *BGU XI* 2070, I, 24. Met betrekking tot een zaak rond de eigendom of persoon van de vrouw, konden vrouwen in rechtszaken optreden. De papyri tonen vele voorbeelden van vrouwen die in de rechtbank in eigen persoon of in naam van familieleden optreden. Vaak echter werden ze vertegenwoordigd door een mannelijke verwant of een professioneel advocaat; cf. J.A. EVANS-GRUBBS, *Women and the Law in the Roman Empire: a Sourcebook on Marriage, Divorce and Widowhood*, Londen, 2002, pp. 60-71. Zie ook B. ANAGOSTOU-CAÑAS, "La femme devant la justice provinciale dans l'Égypte romaine", *Revue historique de droit français et étranger* 62 (1984), pp. 337-360.

⁴¹ *Chrest.Mitt.* 88, I, 25-30. Dit is voor het verdere verloop van het proces niet belangrijk.

⁴² *Chrest.Mitt.* 88, I, 18-19.

⁴³ Volgens MEYER (1906), p. 97 en G. HÄGE, *Erbgüterrechtliche Verhältnisse in den griechischen Papyri Ägyptens bis Diokletian* (Gräzistische Abhandlungen 3), Keulen – Graz, 1968 [= HÄGE (1968)], p. 170, is de aanklacht van Drusilla niet gericht tegen Agrippianus als schuldeiser. Dat feit ontkenet ze niet. Ze bestrijdt wel de gegrondheid de landgoederen in bezit te nemen. Zijzelf en haar kinderen maken namelijk óók aanspraak op de gronden van Apollinarius. Ze zal dus veeleer de reden benadrukken die, naar haar overtuiging, haar en haar kinderen de prioriteit geven ten opzichte van Agrippianus. Dit is naar mijn mening echter pas het tweede stadium in Drusilla's argumentatie.

beweert Drusilla – geldt als de bruidsschat, die haar overleden man haar nog verschuldigd was; het andere deel komt haar zonen toe als erfgenamen van vader Apollinarius.

4.2.1. Stadium 1: Drusilla erkent de rechten van Agrippianus als schuldeiser niet

In een eerste stadium erkent Drusilla de rechten van Agrippianus als schuldeiser dus niet. Nadat de *archidikastes* de zaak naar de *iuridicus* Maximianus had doorverwezen, beveelt die eerst na te gaan of Agrippianus werkelijk schuldeiser is⁴⁴. Indien dat zo is, dan mag hij zijn rechten behouden; zoniet moet hij alles in tweevoud teruggeven. Pas als hij als schuldeiser is erkend, kan het onderzoek naar de bruidsschat gebeuren⁴⁵.

Uiteindelijk wordt Agrippianus door Maximianus als schuldeiser erkend, maar hij mag de gronden niet behouden⁴⁶. Drusilla krijgt de gronden terug op voorwaarde dat ze de schulden van haar overleden man aan Agrippianus terugbetaalt⁴⁷. De gronden blijven voorlopig in bewaring gesteld totdat onderzocht is hoeveel Drusilla precies aan Agrippianus verschuldigd is⁴⁸.

Daarna ontstaat een meningsverschil over de vraag hoeveel Drusilla nog moet terugbetalen na aftrek van de opbrengsten die Agrippianus reeds had genoten uit de gehypothekeerde gronden⁴⁹. Daarom worden twee rekeningscontroleurs aangesteld, één op voorstel van elke partij⁵⁰.

Kort voor Agrippianus' overlijden in 139 n.Chr. bereiken de partijen een consensus⁵¹. Na de dood van Agrippianus wordt zijn zoon Agrippinus erfgenaam. Agrippinus is op dat moment nog minderjarig en onwetend, en Drusilla tracht hieruit voordeel te halen door de zaak opnieuw aanhangig te maken⁵². Het proces blijft aanslepen; de zaak

⁴⁴ *Chrest.Mitt.* 88 II, 61-62; III, 69-71.

⁴⁵ *Chrest.Mitt.* 88 III, 75-77.

⁴⁶ *SB XVI* 12555, I, 10; *BGU XI* 2014, 14. Maximianus had voordien nochtans beslist dat Agrippianus zijn rechten zou behouden indien werd aangetoond dat hij inderdaad schuldeiser was; cf. supra (*Chrest.Mitt.* 88 III, 69-71). Waarom van de eerste beslissing wordt afgeweken, is niet bekend.

⁴⁷ *BGU XI* 2070 I, 28-29.

⁴⁸ *BGU XI* 2070 I, 29-30.

⁴⁹ *BGU XI* 2070 I, 29.

⁵⁰ *Chrest.Mitt.* 88 III, 96-97; *BGU XI* 2070 I, 30.

⁵¹ *BGU XI* 2070 I, 31. Agrippinus zwijgt later over een vergelijk. Volgens hem merkt Drusilla dat het resultaat van het onderzoek van de rekeningscontroleurs in haar nadeel zal uitvallen en probeert ze daarom de zaak te belemmeren (*Chrest.Mitt.* 88 IV, 109-114).

⁵² *Chrest.Mitt.* IV, 114-119.

wordt van hier naar daar gedelegeerd⁵³ en de beslissing laat zo lang op zich wachten dat Agrippianus al soldaat is van *Legio II Traiana Fortis* op het moment dat de beslissende zitting er effectief komt⁵⁴. Agrippianus is dan evenwel gestationeerd in Nikopolis en kan onmogelijk bij de zitting voor de *iuridicus* in Alexandrie aanwezig zijn⁵⁵. Opnieuw wordt de beslissing uitgesteld.

Uiteindelijk komen de partijen tot een overeenkomst. Agrippinus wil de schulden terugbetaald krijgen en de tegenpartij lijkt akkoord te gaan⁵⁶. Bij het inlossen van de schulden blijft er echter niet genoeg over om de bruidsschat van Drusilla volledig terug te betalen. Bijgevolg beroept zij zich op haar *protopraxia* om haar bruidsschat terug te krijgen. Dit vormt een tweede stadium in haar argumentatie.

4.2.2. Stadium 2: Drusilla beroept zich op haar *protopraxia*

Het verdere verloop van het proces handelt over de vraag of Drusilla haar *protopraxia* kan doen gelden. Na vele omzwervingen komt de zaak bij de *dioikeet* Julianus terecht. Deze beslist een scheidsrechter in te schakelen om het conflict eindelijk op te lossen. In de zitting voor deze scheidsrechter, Domitius genaamd, beroept Drusilla zich op haar *protopraxia* of voorpandrecht⁵⁷.

Dankzij een privilege, toegekend door keizer Augustus en bevestigd in 68 n.Chr.⁵⁸, genoot de vrouw naar Romeins recht betreffende de goederen van haar echtgenoot het statuut van geprivilegieerd schuldeiser⁵⁹. Deze

⁵³ *Chrest.Mitt.* IV, 119-135.

⁵⁴ *Chrest.Mitt.* IV, 135.

⁵⁵ Cf. *SB XVI* 12555.

⁵⁶ Dit is tenminste het geval in de voorstelling van de advocaten van Agrippinus: *BGU XI* 2070 I-II, 32-34. Belangrijk in dit verband is *BGU XI* 2070 II, 36: *πεψευσμένο[...]* Kallinikos, de advocaat van Drusilla, lijkt hiermee de woorden van Agrippinus' advocaten te contesteren. Er blijft echter onduidelijkheid over de situatie, daar de tekst op deze plaats erg beschadigd is.

⁵⁷ In *BGU XI* 2070 II, 39-40 verklaart Drusilla dat haar overleden man haar een bruidsschat verschuldigd is: *προὶξ. ... ὀφείλομα[ι - - ὑπὸ] του τετελευθηκότος μου ἀνδρός*. In *BGU XI* 2070 II, 62-64 spreekt ze opnieuw over haar bruidsschat. Ze wijst nu uitdrukkelijk op haar *protopraxia*: *πρ[οῖ]κα πρωτοπραξ[ι]ον γὰρ ἔχω κατα[...]*

⁵⁸ Cf. G. CHALON, *L'édit de Tiberius Julius Alexander. Étude historique et exégétique* (Bibliotheca Helvetica Romana 5), Lausanne, 1964 [= CHALON (1964)], ll. 25-26 met commentaar pp. 137-143.

⁵⁹ Cf. CHALON (1964), pp. 140-142; HÄGE (1968), pp. 170-171; H.-J. WIELING, "Privilegium fisci, Praedictura und Protopraxie", *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung* 106 (1989), p. 410.

protopraxia gaf de vrouw de mogelijkheid, vóór andere schuldeisers van haar man en vóór de fiscus, haar bruidsschat uit het vermogen van haar man terug te eisen. De maatregel had als doel ook na de beëindiging van het huwelijk de zorg voor de vrouw zeker te stellen⁶⁰. Drusilla erkent dus nu de rechten van Agrippianus (inmiddels Agrippinus) als schuldeiser, maar naar haar overtuiging heeft zij prioriteit ten opzichte van Agrippinus⁶¹.

4.3. Het verweer van Julius Agrippinus

Agrippinus en zijn advocaten gaan in het verweer⁶². Ten eerste heeft Drusilla volgens hen geen recht op de bruidsschat⁶³. Haar huwelijk is namelijk tijdens Apollinarius' diensttijd afgesloten. Soldaten mogen tijdens hun dienst niet huwen. Bijgevolg is het huwelijkscontract waarin de bruidsschat is vastgelegd, niet geldig en kan van een bruidsschat geen sprake zijn⁶⁴. Agrippinus heeft dus recht op de volledige betaling. Het verbod opgelegd aan soldaten tijdens hun dienst een *matrimonium iustum* aan te gaan⁶⁵, werd ingesteld door Augustus en opgeschort door Septimius Severus in 197 n.Chr. Ondanks dit verbod werden relaties aangeknoopt die vanuit sociaal en moreel oogpunt echte huwelijken waren, maar naar Romeins recht enkel als *concupinatus* werden beschouwd. De kinderen die uit dergelijk soldatenhuwelijk

⁶⁰ HÄGE (1968), p. 147.

⁶¹ Er blijven vele vragen omtrent Drusilla's bruidsschat en *protopraxia*; cf. de discussie in RUPPRECHT (2001), p. 1140.

⁶² BGU XI 2070 II, III en IV. Agrippinus heeft minstens twee advocaten; cf. BGU XI 2070 I 23: ῥήτορες ὑπὲρ Ἀγριππείνου ἔφασαν. Hun namen zijn ons niet bekend.

⁶³ ὅτι· [οὐ]τε ὄφε[ι]λεται Δρ[ο]υσίλλη προίξ (BGU XI 2070 II, 65). [οὐ]τε is aangevuld op basis van wat erop volgt: μήτε εἰ ὄφειλετο.

⁶⁴ Cf. Ulpianus, *Dig.* XXIII 3,3; cf. o.a. MAEHLER (1970), p. 270.

⁶⁵ Cf. o.a. J.B. CAMPBELL, "The Marriage of Soldiers", *Journal of Roman Studies* 68 (1978), pp. 153-155; R. KATZOFF, "Sources of Law in Roman Egypt", in *ANRW* II.13 (1980), pp. 838-839, 841-842; J.H. JUNG, "Das Eherecht der römischen Soldaten", in *ANRW* II.14 (1982), pp. 310-319; J. VENDRAND-VOYER, *Normes civiques et métier militaire à Rome sous le Principat*; Clermont, 1983, pp. 96-119; ALSTON (1995), pp. 53-68; MITTHOF (2000); S.E. PHANG, *The Marriage of Roman Soldiers (13 B.C. – A.D. 235): Law and Family in the Imperial Army* (Columbia Studies in the Classical Tradition 24), Leiden – Boston – Keulen, 2001 [= PHANG (2001)], vnl. pp. 197-228.

voortkwamen, waren onwettig⁶⁶. Na hun dienstperiode werden de bestaande banden dan omgezet in legitieme huwelijken. Gesteld dat Apollinarius soldaat was en het huwelijk plaatsvond op het moment dat hij in dienst was⁶⁷, kan er enkel sprake zijn van een *de facto* huwelijk en dan ontbreekt de voorwaarde voor de terugvordering van Drusilla's bruidsschat.

Vervolgens richten Agrippinus en zijn advocaten zich op het erfrecht van de zonen van Drusilla. "Zelfs indien Drusilla een *protopraxis* op haar bruidsschat heeft"⁶⁸, zo beweert Agrippinus, "dan nog komt haar niets toe, want naar Agrippinus' opvatting zijn de omstrede gronden geen bruidsschat, maar een erfenis⁶⁹. De gedachte van Agrippinus moet de volgende geweest zijn⁷⁰: soldaten mogen erfgenamen aanduiden⁷¹; erfgenamen hebben geen *protopraxis* tegenover vorderingen van derden; Philippos heeft de erfenis aanvaard⁷²; hij erft dus ook de schulden en moet ze bijgevolg terugbetalen. Nochtans zijn soldatenkinderen geboren tijdens de dienstdienst onwettig (cf. supra); ze komen dus in principe niet in aanmerking als erfgenaam van hun vader en erven dan ook geen schulden. Hier lijkt Agrippinus' argumentatie fout te lopen, of toch niet? De argumentatie van Agrippinus steunt onge-

⁶⁶ Voor onwettige kinderen cf. H.C. YOUTIE, "APATORES. Law vs. Custom in Roman Egypt", in J. BINGEN – G. CAMBIER – G. NACHTERGAEL (edd.), *Le Monde Grec: pensée, littérature, histoire, documents. Hommages à Claire Préaux* (ULB. Faculté de philosophie et lettres 62), Brussel, 1975, pp. 723-740; G. SCHIEMANN, "Zur Rechtsstellung der Soldatenkinder in vor-severischer Zeit", in H.P. BENÖHR – K. HACKL – R. KNÜTEL – A. WACKER (edd.), *Juris Professio. Festgabe für Max Kaser zum 80. Geburtstag*, Wenen – Keulen – Graz, 1986, pp. 242-243.

⁶⁷ Cf. infra, p. 155.

⁶⁸ μήτε εἰ ὀφείλετο; cf. BGU XI 2070 II, 65. Agrippinus' gedachte is onduidelijk, want met deze zin geeft hij aan dat het huwelijk tussen Drusilla en Apollinarius mogelijk toch geldig was; cf. MAEHLER (1970), p. 271, n. 57.

⁶⁹ De aanvulling van MAEHLER (1970), p. 270, is volgens ons correct: "Wij zullen aantonen dat de uit de soldaat geboren [kinderen een onbeperkt erfrecht hebben]" (BGU XI 2070 II, 66). In kolommen III en IV van tekst BGU XI 2070 wordt de discussie verder gezet. Onder de weinige woorden die van deze kolommen bewaard zijn, noteren we een aantal woordgroepen die betrekking hebben op (de erfenis van) soldatenkinderen: υἱὸς αὐτοῦ στρα- (III, 5); τέκνον[[α]]νον (III, 11), waarmee Philippos bedoeld is; στρατιώτας (IV, 8).

⁷⁰ MAEHLER (1970), p. 270.

⁷¹ Wij gaan akkoord met de aanvulling van MAEHLER (1970), p. 270: ἐξεστι τοῖς [στρατιώταις κληρονόμους καταλείπειν] (BGU XI 2070 IV, 12).

⁷² ἐν τῇ πατρῴᾳ κ[λ]ηρονομ[ίᾳ]: BGU XI 2070 II, 53. Ook het voorstel van MAEHLER (1970), p. 270, voor BGU XI 2070 III, 9 is ons inziens correct: κληρονόμος τοῦ Ἀπολ[λιναρίου γεγονώς].

twijfeld op het edict van keizer Hadrianus uit 119 n.Chr. in verband met erfrecht van soldatenkinderen, dat we kennen uit de *epistula* van Hadrianus aan de prefect Rammius Martialis⁷³. Hadrianus versoepelde het harde systeem van erfrecht voor soldaten; hij stond erfrecht toe aan onwettige kinderen van soldaten en veteranen⁷⁴.

Op basis van *BGU XI 2070* heeft Maehler het veel besproken recto van papyrus Cattaoui kunnen linken aan het archief⁷⁵. Het recto van deze papyrus, dat zoals hoger vermeld zes kolommen met zeven uittreksels van gerechtelijke uitspraken van prefecten en andere juridische ambtenaren omtrent soldatenhuwelijken en het erfrecht van soldatenkinderen bevat, vormt de meest waardevolle directe bron uit tweede-eeuws Romeins Egypte met betrekking tot het huwelijksverbod van Romeinse soldaten⁷⁶. De papyrus bevat een materie die voor Agrippinus en zijn advocaten uitermate relevant was in hun confrontatie met Drusilla en haar zoon Philippos. De uitspraken tonen hoe soldaten en hun gezellinnen en kinderen concreet met het verbod op een geldig huwelijk werden geconfronteerd: de *de facto* bruidsschat van de vrouwen werd niet erkend en kinderen waren onwettig. In zijn constataste van de *protopraxia* van Drusilla waren de vonnissen die aanspraken op een bruidsschat afwijzen, voor Agrippinus erg nuttig:

Uitspraak 2 (*Chrest.Mitt.* 88 I, 11-12):

Οὐ γὰρ ἔξεστιν στρατιώτην γαμεῖν: “het is voor een soldaat immers verboden te huwen”.

Uitspraak 7 (*Chrest.Mitt.* 88 VI, 127-128):

... γάμον νόμιμον μὴ [γ]εγονέναι, στρατευομέ[v]ω γὰρ συμβεβληκέναι τῷ Ἀκουτιανῶ: “... dat er geen geldig huwelijk tot stand was gekomen, aangezien het huwelijk was afgesloten tijdens de dienstdad van Acutianus”.

⁷³ *BGUI 140* = *Chrest.Mitt.* 373; cf. PHANG (2001), pp. 38-40 met literatuur p. 38, n. 67.

⁷⁴ ...κατ[ο]χὴν ὑ[πα]ρχόντων ἐξ ἐκείνου τοῦ μέ[ρ]οῦ τοῦ διατάγματος, οὐ καὶ τοῖς πρὸς [γ]ένους συγγενέσι δίδοται, αἰτεῖσθαι δύνασθαι καὶ αὐτοὺς κρε[ί]νω (*BGUI 140* = *Chrest.Mitt.* 373, 24-28).

⁷⁵ MAEHLER (1970), pp. 270-271.

⁷⁶ Cf. R. KATZOFF, “Judicial Reasoning in P.Catt. – *Fraus Legi*”, *Transactions of the American Philological Association* 101 (1070), pp. 241-252; FOTI-TALAMANCA (1984), pp. 30-34, 37-40, 136-137 en passim; J. GAUDEMET, “Un témoignage méconnu sur la formation du ‘justum matrimonium’. Pap. Cattaoui, Recto, Col. VI”, in J. ANKUM – R. FEENSTRA (edd.), *Satura Roberto Feenstra sexagesimum quartum annum aetatis complenti ab alumnis collegis amicis oblata*, Fribourg, 1985, pp. 117-124; ANAGNOSTOU-CAÑAS (1991), pp. 59-61, 73-74, 96-99, 114-115; J.B. CAMPBELL, *The Roman Army, 31 BC – AD 337. A Sourcebook*, Londen, 1994, nr. 257; J.A. CROOK, *Legal Advocacy in the Roman World*, New York, 1995, pp. 83-84; PHANG (2001), 23-38.

Uitspraak 5 (*Chrest.Mitt.* 88 IV, 73-87):

... Οὐκ ἐδύνατο Μαρτιά[λος] στρατευόμενος νόμιμον υἱὸν ἔχειν, κληρονόμον δὲ αὐτὸν ἔγραψεν νομί[μωσ]: “Martialis kon geen wettige zoon hebben terwijl hij in het leger diende, maar hij heeft hem wel op een wettige manier tot zijn erfgenaam gemaakt.”

De advocaten van Agrippinus hebben de uitspraken samengesteld met het oog op de verdediging tegen de aanklachten van Drusilla. Ze hebben uit officiële gerechtsverslagen in de archieven van rechters de meest relevante precedenten overgenomen. Mogelijk hebben ze die afgeschreven van een reeds bestaande compilatie, verzameld met het oog op instructie of praktisch gebruik door lokale juristen. Zo komt het dat we deze uitspraken terugvinden in het archief van Agrippinus, met op de achterkant het ontwerp van zijn *memorandum* aan de scheidsrechter Domitius⁷⁷. Misschien hebben de advocaten in de zitting voor de scheidsrechter Domitius uit de uitspraken geciteerd⁷⁸.

4.5. Afloop van het proces?

In 147 n.Chr., na de zitting vóór Domitius, is de zaak nog steeds niet opgelost⁷⁹; een sluitend oordeel is niet bewaard. Het blijft een onopgeloste zaak, tenzij nieuwe teksten worden gevonden.

Een noodzakelijke voorwaarde voor de terugvordering van de bruidsschat, is het bestaan van een geldig huwelijk. Als het huwelijk van Drusilla en Apollinarius tijdens diens diensttijd was afgesloten en er dus geen *matrimonium iustum* bestond, kon Drusilla zich tegen de vorderingen van Agrippinus niet beroepen op haar *protopraxia*. Nergens in het archief wordt Apollinarius als soldaat aangeduid, maar we kunnen dit wel veronderstellen: het kan immers nauwelijks toeval zijn dat we deze uitspraken op de achterkant van een tekst uit het archief aantreffen. Bovendien werden de leningen tussen Agrippianus en Apollinarius afgesloten in Koptos in Zuid-Egypte, een kampplaats van Romeinse soldaten. Dit laatste brengt me bij een nog onbesproken tekst uit het archief, *BGUI* 69.

5. *BGUI* 69: AGRIPPIANUS EN DE *ALA APRIANA* IN KOPTOS

Niet alleen de afloop van het Drusillaproces blijft een onopgeloste zaak; ook het toebehoren van twee teksten tot het archief kan niet met zekerheid worden aangetoond.

⁷⁷ MAEHLER (1970), pp. 270-271.

⁷⁸ Zo moet men ἀποδείχομεν (*BGU*X2070 II, 66) verstaan; cf. MAEHLER (1970), p. 271, n. 55.

⁷⁹ Cf. *BGUI* XI 2013.

De eerste is *P.Lond.* II 191, een inventarislijst van huisraad overhandigd aan Agrippianus; de tweede is *BGU* I 69, een leencontract tussen Julius Agrippianus en Valerius Longus. Beide bevatten de naam van Julius Agrippianus, maar dateren uit een veel vroegere periode dan de rest van de teksten in het archief. Ze dateren namelijk uit het begin van de tweede eeuw n.Chr., terwijl de vroegste van de overige teksten in 136 n.Chr. is geschreven⁸⁰. Men kan dus op basis van het voorkomen van de naam Agrippianus niet zonder meer aannemen dat ze deel uitmaakten van het archief. Voor de tweede tekst, *BGU* I 69, zijn er volgens mij wel voldoende redenen om deze in het archief op te nemen.

5.1. *BGU* I 69: *Koptos*

BGU I 69 is een leencontract tussen de ruiter Julius Agrippianus en een andere ruiter, Valerius Longus, afgesloten op 22 juni 120 n.Chr. Beide zijn ruiters van de *Ala Apriana*, een ruitereenheid van de hulp-troepen.

Julius Agrippianus van dit leencontract is zo goed als zeker dezelfde als de man van ons archief. Ik kom hiertoe op basis van de vermelding dat Agrippianus ruiter was van de *Ala Apriana*. Deze *Ala Apriana* had in deze periode haar basis in Koptos in Zuid-Egypte⁸¹. Nu werden de leencontracten tussen Agrippianus en Apollinarius juist in Koptos opgemaakt, in de periode tussen 118 en 129 n.Chr. De leningen werden afgesloten tussen collega's op het moment dat ze samen in dienst waren in de omgeving van Koptos.

5.2. *O.Claud.* I 137-138

De identificatie van Agrippianus uit het leencontract en die uit de andere teksten van het archief heeft misschien nog verdere implicaties. Bij de opgravingen in de sites van de Mons Claudianus kwamen namelijk twee ostraca met de naam Valerius Longus aan het licht, *O.Claud.* I 137 en 138. Mogelijk is Valerius Longus dezelfde als de man aan wie Agrippianus geld uitleende in 120 n.Chr. Zoals boven vermeld, was de *Ala Apriana* in deze periode in Koptos gestationeerd. Vanuit Koptos en naburige Nijldorpen vertrokken aan- en afvoerroutes doorheen de woestijn naar de steengroeves van de Mons Claudianus en de Mons Porphyrites. Behalve de supervisie van de steengroeven zelf,

⁸⁰ *SB* IV 7367.

⁸¹ P.A. HOLDER, *Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan* (BAR. International series 70), Oxford, 1980, nr. 104.

waren er ook bewakers nodig voor het goedertransport vanuit de steengroeves naar de Nijlvallei over deze woestijnroutes en voor de voedselbevoorrading vanaf de Nijl in de richting van de woestijnsites. Men zette precies hulptroepen en vooral snelle, beweeglijke ruitereenheden in voor de bewaking van dit transport⁸². Beperkte eenheden, verdeeld in kleine groepjes van enkele ruiters, waren geschikt voor deze taken⁸³. Ze waren in de Nijlvallei, en in Koptos in het bijzonder, gestationeerd en verbleven volgens een rotatiesysteem met variabele duur (3 tot 7 maanden) in de talrijke wachtposten langsheen de woestijnroutes.

Vermoedelijk was Agrippianus één van de ruiters langsheen die woestijnroutes. In ieder geval sloot hij in Koptos leningen af met Valerius Apollinarius, maar of hij zijn geld ooit terug zag, dat blijft een onopgeloste zaak...

⁸² Cf. V.A. MAXFIELD, "The Deployment of the Roman Auxilia in Upper-Egypt and the Eastern Desert during the Principate", in ALFÖLDY – DOBSON – ECK (2000) (zie n. 15) [= MAXFIELD (2000)], pp. 407-442.

⁸³ Cf. MAXFIELD (2000), pp. 432-434. Deze ruitereenheden zijn helemaal niet te vergelijken met garnizoenen langsheen de *limes* van het Romeinse Rijk, die een defensie moesten vormen tegen dreiging van vreemde volkeren aan de grens. Het Romeinse leger heeft van de oostelijke woestijn geen *limes* gemaakt, maar een economische zone; cf. M. REDDÉ, "La présence militaire romaine dans le désert oriental", in M.-F. BOUSSAC (ed.), *Autour de Coptos. Actes du colloque organisé au Musée des Beaux-Arts de Lyon 17-18 mars 2000* (Topoi. Supplément 3), Parijs, 2002, pp. 385-394.

APPENDIX: OVERZICHT VAN DE TEKSTEN IN HET AGRIPPINUSARCHIEF

	Uitgave	Datum	Type tekst
1	<i>P.Lond.</i> I 191	103-117	Inventarislijst aan Agrippianus
2	<i>BGU</i> I 69	22.6.120	Leencontract aan Agrippianus
3	<i>SB</i> IV 7367	136	Petitie van Agrippianus
4	<i>BGU</i> XI 2129	vóór 139	Brief aan Agrippianus.
5	<i>P.Aberd.</i> 17	138?	Uittreksel uit het verslag van een gerechtszitting
6	<i>P.Aberd.</i> 147	138	Kopie van een petitie (?)
7	<i>P.Gen.</i> I ² 74	139 – 1 st e helft 142	Brief van Heraïs aan Agrippinus
8	<i>SB</i> XVI 12556	ca. 141	Brief van Agrippinus aan Heraïs
9	<i>P.Bouriant</i> 23	ca. 141-142	Brief van Thermouthis aan Agrippinus
10	<i>SB</i> XVI 12555	1 st e helft 142	Kopie van een uittreksel uit het verslag van een gerechtszitting
11	<i>BGU</i> XI 2014	1 st e helft 142	Fragment van een petitie (aan de strateeg?)
12	<i>Chrest.Mitt.</i> 87 - begin 143	2 ^{de} helft 142	*Kolom I: Verslag van een gerechtszitting *Kolom II: Rekeningen i.v.m. leningen
13	<i>Chrest.Mitt.</i> 372 = <i>P.Catt.</i> r ^o	na 26.8.142	Verzameling van gerechterlijke uitspraken over soldaten-huwelijken en erfrecht.
14	<i>Chrest.Mitt.</i> 88 = <i>P.Catt.</i> v ^o	na 26.8.142	Ontwerp van een memorandum van Agrippinus aan de scheidsrechter Domitius
15	<i>BGU</i> IV 1019	na 26.8.142	Fragment van een pleidooi van een advocaat
16	<i>BGU</i> XI 2012	ca. 145-146	Samenvatting van een petitie van Agrippinus
17	<i>BGU</i> XI 2070	ca. 146-147	*r ^o : Private kopie van het verslag van de zitting vóór de scheidsrechter Domitius *v ^o : Rekeningen i.v.m. leningen
18	<i>CEL</i> 175 (Latijn)	begin 147?	Kopie (?) van een officiële, Latijnse brief aan Agrippinus
19	<i>Chrest.Mitt.</i> 60	tussen 16 en 24.4.147	Petitie van Agrippinus
20	<i>BGU</i> I 195	ca. 147-148	Petitie van Agrippinus
21	<i>BGU</i> XI 2013	tussen 27.9.147 en 17.4.150	Petitie van Agrippinus